

A nyelvföldrajzi aspektus a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában

1. A nyelvföldrajz mint tudomány

A nyelvföldrajz mint a nyelvtudomány egyik legfiatalabb ága, a nyelv és elsősorban a nyelvjárások pontosabb és egyetemesebb módszerű kutatásának az eredményeként jött létre. A nyelvföldrajz a dialektológiából nőtt ki, konkrétságával, szemléletességével és specifikus voltánál fogva azonban mégis előnyben van vele szemben. A kutató a nyelvföldrajz révén került először szemtől szembe a nyelvi tények hordozóival, a néppel, s ezzel egyidőben felvetődött a nyelv és a nép történeti kapcsolatának problematikája. Annak ellenére, hogy a nyelvészeti földrajz az újgrammatikusok összehasonlító-történeti módszerének a virágkorában keletkezett (a lingvisztikai atlasz első kísérlete is a német újgrammatikusok nevéhez fűződik, G. WENKER 1876-ban kezdte el az anyag térképezését), nem változtatja meg ezt a módszert, hanem újabb, korábban ismeretlen tényekkel gazdagítja; ezzel is alátámasztva az egész sor újabb problémát felvető összehasonlító nyelvtan hipotéziseit.¹

„A történeti-összehasonlító módszer és általában a nyelvtudomány rendszerében a nyelvföldrajz az egyik legmegbízhatóbb és leghatásosabb vizsgálati mód a rokonnyelvek valamint egy nyelv dialektusai fejlődésének integrációs folyamatában.”²

Meg kell jegyeznünk, hogy a kontaktusok vizsgálatában is a nyelvészeti földrajz az egyik legjobb módszer. Az atlasz térképei szemléletesen mutatják az idegen hatásokat a nyelvjárások hagyományos lexikájában, s ez végső soron fogódzót nyújt a jövevényszavak periodizációjához.

A nyelvföldrajz nagy népszerűsége azzal magyarázható, hogy „a kutatóknak új, gazdag, értékes és meggyőző anyagot ad, amelynek segítségével nemcsak bővíthetik, hanem el is mélyíthetik a tudomány ismert tételeit, hipotéziseit stb., esetleg helyesbítik, megváltoztatják vagy teljesen tagadják azokat”.³ Főleges tehát tovább sorolni a nyelvjárások nyelvföldrajzi kutatásának előnyeit a leíró vizsgálattal szemben. A nyelvföldrajz nemcsak a nyelvészek, hanem az etnográfusok, a folkloristák, a történészek s más rokon tudományok specialistáinak a körében is széles körű elismerésre tett szert.

¹ Részletesebben a lingvisztikai földrajz és a dialektológia valamint, az összehasonlító-történeti módszer kapcsolatáról ld. М. А. Бородина «Лингвистическая география в Романии». Кишинев, 1966. «Проблемы лингвистической географии». М.-Л., 1966. című munkáit.

² Й. О. Дзєндзелівський, Про регіональні діалектологічні атласи української мови.-Праці Х. Республіканської діалектологічної наради. К., 1961, 17—18.

³ Уо. 17.

Minden nyelvföldrajzi vizsgálatnak az atlasz az alapja. A térkép összeállítására nemcsak óriási és fáradságos munkát, hanem megfelelő felkészültséget, a nyelvjárási anyag pontos ismeretét, a nyelvészeti térképezés elveinek és módszereinek a biztos tudását is igényli. BÁRCZI GÉZA hibásnak tartja egyes nyelvészeknek azt az állítását, mely szerint a térkép összeállítása — egyszerű anyaggyűjtés. BÁRCZI GÉZA szerint a térkép összeállítása és az atlasz elkészítése komoly tudományos munka. A kutatótól nemcsak az anyaggyűjtéssel kapcsolatos fáradságos munkát követeli meg, hanem nagy fokú elméleti tudást, a kérdőívek elkészítésének és összeállításának készségét is igényli, s ehhez elengedhetetlenül fontos a kutatót nyelvjárási tanulmányozása, a nyelvjárást beszélő nép történetének kellő ismerete, nyelvtörténeti tudás, a régi nyelvjárások s más nyelvek ismerete stb.⁴ Amint F. T. ZSILKO megállapítja, minden térkép összeállítása „egyéni (s idővel kollektív) alkotást igényel. A térkép helyes felépítéséhez gyakran mély nyelvtörténeti ismeretre, szövejtő készségre, idegen nyelvtudásra (különösen az ukránnal szomszédos nyelvekére) van szükség.”⁵

A lingvisztikai térkép szemléletesen mutatja a nyelvi jelenségek és variánsaik (fonetikai és morfológiai) terjedési görkeit, megmutatja a lexikai párhuzamok vagy a lexikai megfelelők használatát, valamint az idegen nyelvi rétegek meglétét stb.

A mai nyelvtudományban több nyelvtérképezési iskolát vagy irányzatot különböztethetünk meg. Elsősorban a román nyelvföldrajzi iskolát, amely JEAN GILLIÉRON⁶ atlaszának a megjelenéséhez kötődik, a német nyelvföldrajzi iskolát, amely a marburgi iskola tevékenységén alapul (megalapítója GEORG WENKER),⁷ a svájci iskolát, melynek megalapítói K. JABERG és J. JUD,⁸ akik 1928—1940 között összeállították Olaszország és Svájc déli nyelvjárási atlaszát. A lengyel nyelvföldrajz kiemelkedő képviselői M. MALECKI,⁹ K. NITSCH,¹⁰ Z. STIEBER¹¹ és mások. A romániai nyelvföldrajzi iskolát szintén több atlasz¹² képviseli. Megjelent a magyar nyelvjárások atlaszának¹³ — II. kötete. Ezenkívül még számos atlaszt említhetnénk meg.¹⁴

⁴ Ld. BÁRCZI előszavát VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és Hetési nyelvatlasz* című munkájához (Bp., 1959, 6).

⁵ Ф. Т. Жилко, *Основні принципи побудови атласу української мови. Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. К., 1965.

⁶ J. GILLIÉRON et E. EDMONT, *Atlas linguistique de la France*. Paris, 1906.

⁷ GEORG WENKER, *Sprachatlas des deutschen Reichs*. Marburg, 1895.

⁸ K. JABERG—J. JUD, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Zofingen, 1928—1940.

⁹ M. MALECKI—K. NITSCH, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków, 1934.

¹⁰ ZDZ. STIEBER, *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, z. I—VIII. Łódź, 1956—1964.

¹¹ *Mały atlas gwar polskich*, t. I—VII. Wrocław—Kraków, 1959—1964.

¹² *Atlasul lingvistic român, serie nouă, vol. I, material cules de acad. E. PETROVICI*. București, 1956; S. POP, *Atlas linguistique român. Méthode, publication et interpretation de cartes. „Orbis”*, t. VII, N 1, 1958; G. WEIGAND, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, 1909; *Atlasul lingvistic român pe regiuni Maramureș (Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionek Stan)* Vol. I, București, 1969; S. POP, *Micul atlas lingvistic român. Serie Nouă, vol. I—III*; S. POP, *Din Atlasul lingvistic al României „Dacoromania”*, VII, 1934.

¹³ *A magyar nyelvjárások atlasza, I. rész*, szerkesztette DEME L. és IMRE S. Bp., 1968; II. rész Bp., 1970.

¹⁴ *Taalatlas van Noord- en Zuid-nederland*. E. I. Brill, 1956; *Atlas linguistique de la Basse-Bretagne*. Paris, 1953; Edgard Blancquaert, *Dialect-Atlas van Klein-Brabant*.

A nyelvatlasz elméletének és térképezésének eredeti rendszerét dolgozta ki a moszkvai iskola¹⁵ „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárás-terület atlasza” (1957) megjelentetésével, valamint a kiadásra előkészített „A délnyugati területek orosz nyelvjárásainak atlasza” című munkában. 1963-ban, Minszkben kiadták „A belorusz nyelvjárások atlaszá”-t is.

Az ukrán nyelvföldrajzi iskola a XIX. század végétől számítható, amikor 1871-ben K. P. МИХАЛЫСУК¹⁶ összeállítja és megjelenteti „A délorosz nyelvjárások és nyelvjárászigetek térképe a galíciai nyelvjárásokkal kapcsolatban” című munkáját. A moszkvai dialektológiai bizottság a XX. század elején kiadja a keleti szláv nyelvek térképét, amelyben kitekintéssel volt az ukrán nyelvre is.¹⁷ A XX. században, 1923-ban megjelenik V. ГАНЦОВ „Az ukrán nyelvjárások dialektológiai osztályozása”¹⁸ című munkája, amelynek a térkép-mellékletében az ukrán nyelvet északi és déli nyelvjárástípusra osztja. Az ukrán és a belorusz nyelvföldrajzban P. БУЗУК¹⁹ használta először a góc fogalmat a megfelelő nyelvjárási elemek térképi jelölésére. A XX. század 30-as éveiben megjelennek ЗІЛІНСЬКІЙ І.,²⁰ ПАНЫКОВІЧ І.,²¹ ДЕЈНА К.,²² ТАРНОЦЬКІЙ Ж.²³ térképei. Jelentős munkát végzett ЦІСІЗЬЯКОВ Ф. Ф.²⁴ Kubány lexikai anyagának a térképezésében.

Rendkívüli fejlődésnek indul a szovjet-ukrán nyelvföldrajz a XX. század közepén, amikor elkezdődnek „Az ukrán nyelvjárások atlaszá”-nak²⁵ munkálatai.

Antwerpen, 1926; F. J. BERANEK, Westjüdischer Sprachatlas. Marburg, 1965; W. WENZEL, Wortatlas des Kreises Wetzlar und umliegenden Gebiete. Marburg, 1930; ERNST SCHWARZ, Sudetendeutscher Wortatlas 1—2. München, 1954—1956; WALTER MITZKA, L. E. SCHMITT, Deutscher Wortatlas, I—IX, 1950—1961; L. E. SCHMITT, Luxemburgischer Sprachatlas. Marburg, 1963; A. GRIERA, Atlas lingüístic de Catalunya. Barcelona, 1923—1939; Ст. Стойков и С. Б. Бернштейн, Български диалектен атлас, т. 1, Югоизточна България, т. 1, часть перва-втора. София, 1964; Български диалектен атлас II., Североизточна България под редакцией Ст. Стойкова, т. I—II, София, 1966 stb.

¹⁵ Részletesebben ld. «Вопросы теории лингвистической географии» под редакцией Р. И. Аванесова. М., 1962; Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы, под редакцией Р. И. Аванесова. М., 1957.

¹⁶ К. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, под ред. П. Чубинского, т. VII, вып. 2. Спб., 1872.

¹⁷ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. — Труды Московской диалектологической комиссии вып. 5, М., 1915.

¹⁸ Лд. Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 4. К., 1923.

¹⁹ П. Бузук, Спроба лінгвістичнай географіі Беларусі, ч. 1, Фанетыка і марфалогія. Вып. 1, Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцавосцей Украіны і Вялікарасіі у першай чвэрці XX в. Мінск, 1928.

²⁰ І. Зілінський, Карта українських говорів. Варшава, 1933.

²¹ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей, ч. 1. Прага, 1938.

²² К. ДЕЈНА, Podolsko-wolyńskie pogranicze językowe. Tarnopol, 1938.

²³ Ж. ТАРНАЦЬКІЙ, Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie-Mazowsze). Warszawa, 1939.

²⁴ Részletesebben ld. Й. О. Дзєндзєлівський, Одна несправедливо забута сторінка історії української та російської лінгвістичної географії. — Матеріали XXI наукової конференції УжДУ, серія філології. К., 1967, 168—177.

²⁵ Részletesebben az ukrán nyelvföldrajz történetéről ld. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови. К., 1966, стор. 298—299; І. Ф. Королєвич, Розвиток української лінгвістичної географії (Огляд літератури).; — Українська лінгвістична географія. К., 1966, 143—152.

Alapul véve a moszkvai iskola, valamint más országok nyelvföldräjz iskoláinak az eredményeit, az ukrán nyelvföldräjzi iskola „Az ukrán nyelv atlaszá”-ban kidolgozta a saját térképezési elveit. Ennek sajátosságai a nyelvi tények térképezési és interpretálási rendszerének a kidolgozásában vannak, de kapcsolatban vannak az összegyűjtött anyag jellegével is. Az utóbbi időben az ukrán nyelvföldräjz a nyelvi térképezés egész sor elméleti kérdésének a megoldásával gazdagodott (VARCSENKO I. O.,²⁶ VASCSENKO V. SZ.,²⁷ DZENDZELIVSZKIJ J. O.,²⁸ ZSILKO F. T.,²⁹ ZAKREVSZKA J. V.,³⁰ KOVALIK I. I.,³¹ LIZANEC P. N.,³² MATVIJASZ I. I.,³³ NAZAROVA T. B.,³⁴ SILO G. F.³⁵ stb. (Elméleti síkon ZSILKO F. T. „Az ukrán lingvisztikai földrajz problémái”³⁶ című műve a legújabb és legalaposabb munka, amely jelenleg kiadásra vár.)

²⁶ I. O. Варченко, Лінгвогеографія і деякі питання української мови. — XI Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1962; Уб., Етимологія і лінгвогеографія (кілька штрихів з роботи над I томом «Атласу української мови»). — Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965; Уб., Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвістична географія. — XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1965; Уб., Фонетичні контакти східнослов'янських мов у лінгвогеографічному висвітленні. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

²⁷ В. С. Ващенко, Лінгвогеографічні контрасти як джерело історичного вивчення говорів Наддніпрянщини. — Питання Мижвузівської наукової конференції. Харків, 1926; Уб., Зісторії та географії діалектних слів. Матеріали до вивчення лексики говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини. Харків, 1962.

²⁸ Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). — ч. I—II. Ужгород, 1958—1960; Уб., Засади, укладання регіональних атласів слов'янських мов. К., 1963; Уб., Некоторые вопросы интерпретации лингвистических карт.-ВЯ, 1963, № 4; Уб., Деякі питання методики і теорії інтерпретації лінгвістичних карт (На матеріалах слов'янських атласів). — Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965; Уб., Лексичний атлас української мови. — XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1965; Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови.-Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

²⁹ Ф. Т. Жилко, Деякі питання лінгвогеографічного аспекту української діалектології. — Праці X Республіканської діалектологічної наради. К., 1961. Уб., Діалектологічний атлас української мови. Проспект. К., 1952; Уб., Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії. — Філологічний збірник. К., 1958; Уб., Наслідки картографування до I тому Діалектологічного Атласу української мови. — X Республіканська діалектологічна нарада. Тези доп., К., 1969; Уб., Проблеми української лінгвогеографії. — ж. «Українська мова в школі», 1963, № 1; Уб., Особенности диалектных границ украинского языка. — Вопросы диалектологии восточнославянских языков. М., 1964; Уб., Основні принципи побудови Атласу української мови.-Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965; Уб., Походження південно-західних діалектів укр. мови) у світлі даних лінгвістичної географії). — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁰ Я. В. Закревська, Українські назви картоплі. — Дослідження і матеріали з української мови, т. VI. К., 1964; Уб., Діалектний словотвір в ареальному аспекті. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³¹ І. І. Ковалик, Словотвір і лінгвогеографія. — Праці X Республіканської діалектологічної наради. К., 1961.

³² П. Н. Лизанец, Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. — у кн.: «Українсько-угорські міжмовні контакти» (На матеріалі українських говорів Закарпаття). Ужгород, 1970; Уб., Основні принципи картографування лексичних мадяризмів в українських говорах Закарпаття (на матеріалі регіонального атласу). — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970; Уб., Принципы построения «Атласа лексических венгеризмов и их соответствий в украинских говорах Закарпаття». — Тезиси III. Международного конгресса финно-угроведов. Таллин, 1970; Уб., A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképezési elvei: MNyj. 16 (1970): 3—10.

A megfelelő nyelvterület feldolgozásának terjedelme szerint a lingvisztikai atlaszoknak két típusát különböztetjük meg: 1. általános (nemzeti) nyelvátlasz és 2. regionális (területi) nyelvátlasz.

Az általános nyelvátlaszok feladata — a legfontosabb össznemzeti jellegű nyelvi jelenségek térképezése. Az ilyen típusú atlaszok térképei természetesen nem teszik lehetővé a szűk körű nyelvjárási adatok rögzítését. Az általános nyelvátlaszokhoz tartozik JEAN GILLERON, GEORG WENKER, K. JABERG és J. JUD, V. MITZKA és E. SCHMIDT, E. PETROVICS, SZ. POP atlasza, A magyar nyelvjárások atlasza, A belorusz nyelv atlasza, A moldován nyelv atlasza, az «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» (A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjáróterület atlasza), a kiadásra váró „Az ukrán nyelv atlasza”³⁷ s mások.

Számos regionális vagy területi atlasz jelent meg, melyek fő feladata, hogy az aránylag kis nyelvterület sűrű kutatópontjain térképezzék a helyi nyelvjárási sajátosságokat, amelyek végső soron igen fontosak a nyelvtörténeti kutatásokhoz, és kisebb-nagyobb mértékben az általános nyelvátlaszt is bővítik. A mai nyelvtudományban a regionális atlaszok egész láncolatát nevezhetjük meg a német, a lengyel, a román, a francia nyelvjárásokkal kapcsolatban, Magyarországon is jelent meg olyan regionális atlasz,³⁸ s ilyen a cseh-szlovákiai lemki nyelvjárás atlasza,³⁹ MALYCOV M. O. és FILIN F. P. „A Szeliger-tó nyelvátlasza” (1949) című munkája stb.

A szovjet-ukrán nyelvtudományban megjelent DZENDZELIVSZKIJ J. O.,⁴⁰ VASCSENKO V. SZ.⁴¹ és LIZANEC P. N.⁴² nyelvátlasza. Kiadásra vár NAZAROVA T. V. «Атлас говірок нижньої Прип'яті» (Az alsó Pripját nyelvjárási atlasza), SILO G. F. «Атлас південно-західних говірок на північ від Дністра» (A Dnyesztertől északra fekvő délnyugati nyelvjárások atlasza) című munkája stb.

³³ I. Г. Матвіяк, Інструкція для складання карт Атласу української мови. — Діалектологічний бюлетень, вип. 8, 1961; Уб, Інструкція для складання коментарів до карт Атласу української мови. — Діалектологічний бюлетень, вип. 9, 1962; Уб, Засади картографування матеріалів до Атласу української мови. — Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965; Уб, Відбиття лексики в Атласі української мови. — XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1965; Уб, Картографування причорноморських українських говорів. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁴ Т. В. Назарова, Білорусько-українські ізоглоси нижньої Прип'яті. — Славистичний збірник. К., 1963; Уб, Спроби картографування фонемних структур в Атласі української мови. — Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965; Уб, Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁵ Г. Ф. Шило, Поліські дифтонги і монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁶ Itt mondok köszönetet F. T. Zsilónak, aki volt szíves rendelkezésemre bocsátani monográfiájának kéziratát.

³⁷ Az említett szerzők atlaszának teljes megnevezését ld. a 4. lapon.

³⁸ Věcn József, Őrségi és Hetési nyelvátlasz. Bp., 1959.

³⁹ Ezt az atlaszt LATTO V. P., az ismert szlovák dialektológus készítette.

⁴⁰ И. О. Дзэндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР, ч. I—II. Ужгород, 1958—60.

⁴¹ В. С. Ващенко, З історії та географії діалектних слів. Харків, 1962.

⁴² П. Н. Лизанець, Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. — У кн. «Угорсько-українські міжмовні контакти». Ужгород, 1970.

A dialektológiában elterjedt nyelvföldrajzi módszernek köszönhető, hogy a nyelvföldrajz, mint tudomány, általános elismerésre tett szert. A nyelvjárásoknak és általában a nyelvi tényeknek nemcsak leíró, szinkron, hanem diakrón szempontú vizsgálatában is sikeresen alkalmazható. A nyelvföldrajzi aspektus felhasználható a nyelvtörténeti emlékek,⁴³ a toponímia, az antroponímia, a nyelvjárások hagyományos archaikus elemeinek, a nyelvek közötti kapcsolatoknak⁴⁴ a vizsgálatában is stb. Tehát, az általános és regionális atlaszok készítésével párhuzamosan felmerül a speciális, célatlaszok összeállításának szükségessége is, melyek fontos nyelvészeti problémákat tesznek vizsgálatuk tárgyává. Így például nemrég jelent meg a „Kárpáti nyelvjárási atlasz”,⁴⁵ mely az ukrán—délszláv nyelvi megfelelések problémáját vizsgálja a kárpáti nyelvjárásterület (Kárpátontúl és a Kárpátok keleti részének — Galícia, Bukovina stb.) anyagai alapján.

„A lexikai hungarizmusok és ukrán nyelvjárási megfelelőik atlasza az USZSZK Kárpátontúli területén” című mű feladata — a frontális (marginális) magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok sokoldalú kutatása a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban.

Hasonló célatlasz a nyelvtudományban talán még nem jelent meg ez ideig, bár több megoldatlan nyelvészeti kérdés tisztázódnék általuk, többek között, a közvetlen nyelvi érintkezésben élt vagy élő népek története és anyagi kultúrája. A közeljövőben tehát a regionális célatlaszok készítése a nyelvészek elsőrendű feladata.

DZENDZELIVSZKIJ J. O. szavai szerint: „Általános és regionális atlaszokra egyaránt szükség van, egyik nem helyettesítheti a másikat. Érdemes tehát az ukrán nyelv általános atlasza munkálataival párhuzamosan elkezdni a regionális atlaszok összeállításának nagy méretű munkálatait is. Ez halaszthatatlan ügy, melynek megvalósításához azonnal hozzá kell látni, mivel napjainkban különös intenzitással egységesednek és pusztulnak a nyelvjárások. Tehát az atlaszok összeállítása (általános és regionális) nemzeti ügy, nem szabad kiveszni hagyni a tudomány számára oly fontos tényeket és adatokat.”⁴⁶ ZSILKO F. T. kijelenti: „A nyelvészeti térképezés a nyelvek és nyelvjárások közötti kapcsolatok kutatásában kivételes nyomatékot kap ott, ahol a területi oppozíció sajátos erő a jelentős paradigmaticus változásokban a nyelv különböző szintjein”.⁴⁷ DZENDZELIVSZKIJ J. A. szerint: „Fontosak és érdekesek lennének egy-egy kerület nyelvi kapcsolatainak a célatlaszai”.⁴⁸

Figyelembe véve a nyelvek közötti kapcsolatok nyelvföldrajzi módszerű vizsgálatának fontos és halaszthatatlan problémáját, hozzá is láttunk a regionális célatlasz összeállításához. „A lexikai hungarizmusok atlasza...”

⁴³ Й. О. Дзєндзєлївський, Лїнгвістичний аспект у дослідженнях з історії мови. — Праці XIII Рєспублїканської діалектологічної наради. К., 1970, 28—34.

⁴⁴ П. Н. Лїзанець, Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. Ужгород, ч. 1., 1970.

⁴⁵ С. Б. Бернштейн, В. М. Іллич-Світич, Г. П. Клєпїкова, Т. В. Попова, В. В. Усачєва, Карпатський діалектологічний атлас. М., 1967. Рец. Ф. Т. Жїлко, ж. «Мовознавство», 1969, № 6, 83—85.

⁴⁶ Й. О. Дзєндзєлївський, Про регіональні діалектологічні атласи української мови, 25.

⁴⁷ Ф. Т. Жїлко, Проблеми української лїнгвістичної географії (у видавництві).

⁴⁸ Й. О. Дзєндзєлївський, Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов (V. Міжнародний з'їзд славістів). К., 1963, 16.

csak a Kárpátontúli terület ukrán nyelvjárásait öleli fel, figyelembe véve e nyelvjárások történelmi és nyelvi tömörültségének, egységének sajátosságait, amely azzal magyarázható, hogy a kárpátontúli ukrán nyelvjárások évszázadokig el voltak választva a többi ukrán nyelvjárástól, s a XII. századtól a magyar, majd később (1919—1938) cseh és részben román, ill. 1938—1944 között ismét a magyar nyelv erős hatása alatt voltak. Ezek a történelmi tények bizonyos nyelvi változásokat idéztek elő, különösen a lexika terén. Így például az ukrán nyelv lexikai hungarizmusainak 90 százaléka csak a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban található meg. Ezzel az objektív történelmi és nyelvi ténnyel magyarázható az általunk összeállított atlasz — „A lexikai hungarizmusok és ukrán nyelvi megfelelőik atlasza az USZSZK Kárpátontúli területén” — területi korlátozottsága.

2. A kérdőív összeállításának alapelvei

A nyelvátlasz hitelessége három fő alapfeltételtől függ: a kérdőív helyes összeállításától, az anyaggyűjtés módszerétől és az anyag lejegyzésétől, valamint a világos térképezési elvek kidolgozásától, azaz a térképen szereplő adatok helyességétől.

A legfontosabb és a legfelelősségteljesebb munka természetesen a kérdőív összeállítása, amely szerint a továbbiakban az anyagot gyűjtjük. A kérdőív helyes összeállítása megszabja az elkészítendő atlasz célját, terjedelmét és részletességét.

Az ukrán nyelvtudományban a dialektológiai anyag gyűjtésével kapcsolatban több program és kérdőív jelent meg. Ezek közül említésre méltó MIHALYCSUK K. és TIMCSENKO,⁴⁹ MIHALYCSUK K. és KRIMSZKIJ A.,⁵⁰ ZILINSZKIJ I.,⁵¹ BEVZENKO SZ. P., DZENDZELIVSZKIJ J. O. és CSUCSKA P. P.⁵² programja. Itt kell szólnunk „Az ukrán nyelvjárások atlaszá”-hoz⁵³ készült programokról, LISZENKO P. SZ. és ZSILKO F. T.⁵⁴ kérdőívéről, CSEREDNICSENKO I. G.,⁵⁵ DZENDZELIVSZKIJ J. O.,⁵⁶ LIZANEC P. M.⁵⁷ kérdőívéről

⁴⁹ К. М. Михальчук, Э. Тимченко, Програма для збирання діалектних одмін української мови. К., 1909.

⁵⁰ К. Михальчук, А. Крымский, Программа для сбора особенностей малорусских говоров. Спб, 1910.

⁵¹ І. Зілінський, Програма для збирання українських діалектних одмін. — ЗНТШ, т. 103, 1911.

⁵² С. П. Бевзенко, Е. О. Дзэндзелівський, П. П. Чучка, Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1960.

⁵³ Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови (упорядкував член-кор. АН УРСР Б. О. Ларін). К., 1948; Програма для збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови, вип. 2. К., 1949.

⁵⁴ П. С. Лисенко, Ф. Т. Жилко, Питальник для збирання діалектологічного матеріалу української мови. К., 1940.

⁵⁵ І. Г. Чередниченко, Питальник для збирання діалектологічного матеріалу українських говірок Закарпаття. Ужгород, 1946; Уб, Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говірок. Львів, 1948.

⁵⁶ Й. О. Дзэндзелівський, Питальник для збирання діалектологічних матеріалів з лексики по Закарпатській області, в. І. Ужгород, 1956.

⁵⁷ П. Н. Лизанець, Питальник для збирання лексики, пов'язаної з вирощуванням, обробленням та використанням тютюну. Ужгород, 1966.

DZENDZELIVSZKIJ J. O.⁵⁸ ankétjáról a számnevek és a számnévi megnevezések gyűjtéséhez, BEVZENKO SZ. P.⁵⁹ ankétjáról a határozószók gyűjtéséhez stb.⁶⁰

Az említett program-kérdőívek többsége a nyelvjárások fonetikai és grammatikai sajátosságaival kapcsolatos. Mindössze három kis kérdőív vonatkozik speciálisan a dialektusok lexikai vizsgálatára. Vitathatatlan, hogy a lexikai kérdőívek távolról sem teljeselek: nincs rendszertani jellegük, a kérdés csak a szó meglétére vonatkozik, a szemantikai jellegű kérdés igen ritka. A kérdőívek lexikai kérdései nincsenek tematikailag csoportosítva, s ez nagymértékben megnehezíti a gyűjtés levezetését. Ezenkívül az említett lexikai kérdőívek az ukrán nyelv gazdag szókincsének csak egy kis hányadát foglalják magukban. Amint TOLSZTOJ M. I.⁶¹ megjegyzi, még a legújabb, „Az általános szláv nyelvátlasz anyaggyűjtésének programja” című lexikai kérdőív sem biztosítja az összes mikroterep lexikai-szemantikai csoportjának a lejegyzését. Szegényesen mutatja be a lexikai szintet „Az ukrán nyelvátlasz anyaggyűjtésének programja” is. Így például a program 197 lexikai kérdéséből mindössze 69 lexikai térképet állítottak össze. Igen szegényes „Az orosz nyelv dialektológiai atlasza anyaggyűjtésének programja” is. (Jaroslavl, 1945, МГУ 1946.) „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárások atlaszá”-nak összeállítói megjegyzik: „A nyelvjárások monográfia-jellegű lexikai kutatásának hiányával kapcsolatban, a lexikai részhez kapcsolt kérdésekről kiderült, hogy nem teljeselek, s nincsenek összefüggésben a szókincs rendszertani tanulmányozásával”.⁶²

Még rosszabb a helyzet a szemantikai térképek összeállítása terén. Így például „Az ukrán nyelv atlaszá”-nak I. kötete mindössze egy jelentéstani térképet tartalmaz, mely a „mocsár, iszap” (багно) szó különböző jelentéseit tükrözi.⁶³ A II. kötetben három szemantikai térkép található, mely a „mocsár, iszap” (багно 387. térkép), a „mező” (нива 388. térkép) és a „család” (челядь 385. térkép) szavak különböző jelentéseit tükrözi.⁶⁴ МАТВИЈАС І. Г. szerint: „A szavak jelentéstani rendszere a nyelvjárásokban eléggé bonyolult, egy-egy szó jelentésköre a különböző nyelvjárásokban gyakran nem azonos, néha kapcsolatban van más szavak szemantikájával, és bizonyos nyelven kívüli tényezőktől függ. Ezért az elkülönítve, elszigetelve vett szavak nem tükrözhetik az egy bizonyos szóhoz kapcsolt szemantikai kör bonyolult rend-

⁵⁸ Й. О. Дзєндзелівський, Анкета для збирання діалектологічних матеріалів по Закарпатській області (числівники та числові назви). Ужгород, 1953.

⁵⁹ С. П. Бєвзєнко, Анкета для збирання діалектологічних матеріалів з Закарпатської області (прислівники та їх утворення). Ужгород, 1954.

⁶⁰ Ld. még néhány kisebb program listáját: «Програма для вказівок особливостей місцевих говірок у південній Росії» (orosz nyelven). A XIX. század 60-as éveiben állították össze. SZINYAVSZKIJ O. N. regionális programot állított össze az ukrán nyelv nyelvjárásai adatainak összegyűjtéséhez (a balparti monoftongusos nyelvjárások). — Діалектологічний порадник, 1924. М. М. Семенов, Програма для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914—1925 рр. — Вісник Одеської комісії (Részletesebben ld. Жилко Ф. Т., Нариси з діалектології української мови, 278—280.)

⁶¹ Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. — ВЯ, 1963, № 1.

⁶² Ld. Вопросы теории лингвистической географии, 180.

⁶³ І. Г. Матвіяс, Відбиття лексики в Атласі української мови. — Українська лінгвістична географія. К., 1966, 18.

⁶⁴ Ld. a kiadásra váró atlasz kéziratát, amelyet Lvovban, az USZSZK Tudomány Akadémiája Társadalomtudományi Intézetének Nyelvtudományi Osztályán őriznek.

szerét, így pedig az anyag alkalmatlan lehet a térképezésre.”⁶⁵ „Az ukrán nyelv atlaszá”-nak ilyen csekély mennyiségű szemantikai térképe elsősorban a kérdőív hiányosságaival magyarázható, a programban nem vették figyelembe a nyelvjárási szókincs bonyolultságát, s az atlasz szerkesztői az esetek többségében már képtelenek voltak kijavítani a kérdőív hibáit. A lexikai rész, s ezen belül a szavak jelentésének ilyen felületes feldolgozása jellemző volt minden olyan kérdőívre, amely a nyelvjárások szókincs-gazdagságát tűzte ki vizsgálatá tárgyául. Így például „Az USZSZK Kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásainak lingvisztikai atlaszá”-ban DZENDZELIVSZKIJ J. O. 220 lexikai térkép közül mindössze két szemantikai térképet ad, amelyen az „emberek” (люди) és a „család” (челядь) szavak különböző jelentéseit találjuk.⁶⁶ VASCSENKO V. Sz. pedig „A közép és az alsó Dnyeper-mellék nyelvjárásainak atlaszá”-ban 100 lexikai térkép közül egyet sem szentel a szemantikának.⁶⁷ „A belorusz nyelvjárások atlaszá”-nak 110 lexikai térképe közül csak egy a szemantikai, melyen a „láda” (ляда) szó jelentése és elterjedése van feltüntetve.⁶⁸ „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárások atlaszá”-ban 58 lexikai térkép közül kettő a szemantikai, mely a „háló” (тенето) és a „hántolószerszám” (шабер) szavak jelentéskörét tükrözi.⁶⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvjárási szókincs szemantikájának nyelvöldrajzi ábrázolása terén nemcsak a szláv lingvisztikai atlaszokban,⁷⁰ hanem más országok lingvisztikai atlaszaiban is hasonló jelenségek figyelhetők meg. Így például „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak I. kötete 172 lexikai térképet tartalmaz, s ezek között egy szemantikai térkép sincs.⁷¹

A lexika és a szemasziológia új vizsgálati módszereinek a kidolgozása hatással lenne a nyelvöldrajzi kutatások gyakorlatára is.

A nyelvnek rendszertani jellege van, ezért a fejlődés mai szakaszán nem lehet megelédni a külön szavak és részeik tanulmányozásával, előtérbe kell helyezni „a jelentésköri” kapcsolatban levő szócsaládok, szócsoportok vizsgálatát, s ez a lingvisztikai földrajz hagyományos anyaggyűjtésének, anyagfeldolgozásának és térképezésének gyökeres megváltoztatását követeli meg.

A XX. század 40-es éveitől a kutatók különféleképpen értelmezték a „jelentéskör” elméletét. TRIER I. és WEISGERBER I. volt az elmélet megalapítója. INSEN G., WALLIS A., RAINING K. és KONRAD M.-HINING lexikai-szemantikai szócsoportok alapján tanulmányozták „a fogalmi kör”-t, PORZIG W. pedig szemantikai-szintaktikai anyag alapján.⁷²

E „jelentésköri” elméletek hibája az volt, hogy egyszerre, egy és ugyanazon eszközökkel vizsgálták a szó formális és belső oldalát. A szemasziológia

⁶⁵ I. Г. Матвіяс, Відбиття лексики в Атласі української мови. — Українська лінгвістична географія. К., 1966, 18.

⁶⁶ Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), карти № 53, 149.

⁶⁷ В. С. Вашенко, З історії та географії діалектних слів. — Матеріали до вивчення лексики говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини. Харків, 1962.

⁶⁸ Ld. a 337. térképet.

⁶⁹ Ld. a 240., 241. térképeket.

⁷⁰ I. Г. Матвіяс, Відбиття лексики в атласі української мови, 18.

⁷¹ A magyar nyelvjárások atlasza. I. rész (1—192. térkép). Ld. recenziókat róla: ВЯ, 1969/5: 127—131.

⁷² Részletesebben ld. Г. П. Клепикован, Из опытов картографирования славянской лексики (в связи с проблемой семантического микрополя). — В кн.: Материалы и исследования по общеславянскому лингвистическому атласу. М., 1968, 72—96.

hosszú ideig csak a jelentésváltozással — diakronikusan — foglalkozott. A szemasiológia feladata azonban sokkal nagyobb — a szójelentés rendszertani-csoportos vizsgálata, a szócsoport számösszegének meghatározása a „jelentéskör” határain belül, egy lexéma hullámzása amplitúdójának alapján. TOLSTOJ M. I. a jelentés mikrokörét így határozza meg: „A mikrokör határát egy lexéma jelentése »amplitúdójának hullámzása« határozza meg, amelyet alapjelentésnek nevezünk . . . Mindegyiknél, amelyik vonzódik a nyelvjárások és a nyelvek szinkrón tervű vizsgálatához.”⁷³

A jelentéskör határának és a lexémák belső kapcsolatai szemantikai jellegének hasonló meghatározása, csupán nyelvi kriteriumok segítségével, természetesen előnyben van. A konkrét vizsgálatok ilyen módszere lehetőséget nyújt egy bizonyos dialektus egy-egy lexémája jelentésének minél teljesebb és gazdagabb leírására.

Tehát a dialektológusok halaszthatatlan és fontos feladata a részletes és a lexikának lehető legteljesebb összegyűjtését célul kitűző kérdőívek összeállítása.⁷⁴

Figyelembe véve a meglevő kérdőívekben mind a hazai, mind a külföldi nyelvtudomány eredményeit és hiányosságait a nyelvjárások szókincsének tükrözésével kapcsolatban, hozzáláttunk összeállítani a „Program-kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikai anyagának (hungarizmusainak) az összegyűjtéséhez” című kérdőívet.

Ismeretes, hogy kérdőívet összeállítani szókincsgyűjtéshez nagyon nehéz és aprólékos munka, de véleményünk szerint, még nehezebb és fáradságosabb a program-kérdőív összeállítása a jövevényszavak, ezen belül a hungarizmusok gyűjtéséhez. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások hungarizmusai program-kérdőívének összeállítása előtt feltétlenül meg kellett ismerkedni a kutatott nyelvjárások teljes szókincsének gazdagságával, a folklór-szókincs anyagával, az írott emlékek szépirodalmi anyagával, s kijelölni ezek között a hungarizmusokat, valamint lexikai megfelelőiket és párhuzamaikat, s csak ezután elkezdeni a program-kérdőív összeállítását. De még ez sem minden. A hungarizmusok többsége a szomszédos magyar nyelvjárásokból szóbeli úton került át a kárpátontúli ukrán nyelvjárásba. Ezért, hogy helyesen világítsunk meg egész sor kérdést, többek között a hungarizmusok szemantikáját és fonetikai felépítését a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban, szükséges volt a szomszédos magyar nyelvjárások vizsgálata is. Jogosan jegyzi meg MOKÁNY A. A., amikor ezt írja: „ . . . annak a nyelvésznek, aki vizsgálata tárgyául a kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavait tűzte ki, nemcsak speciális kérdőív összeállítására van szüksége, s ennek alapján összegyűjteni a magyar nyelv szókincséből átvett szavakat, hanem megírni még egy másik kérdőívet is, melynek alapján összegyűjtheti a nyelvjárási anyagot a kárpátontúli magyar nyelvjárásokból”.⁷⁵

⁷³ Н. И. Толстой, Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. — В кн.: Славянское языкознание. VI Международный Съезд славистов. М., 1968.

⁷⁴ Kiadásra vár jelenleg DZENDZELIVSZKIJ, J. O. „Az ukrán nyelv lexikai atlaszának programja”, amely a szavak meglétére és szemantikájára vonatkozóan több mint 1500 kérdést tartalmaz. (Részletesebben ld. Й. О. Дзэндзелівський, Лексичний атлас української мови ЛАУН (— XII Республіканська діалектологічна нарада (Тези доповідей). К., 1965, 9—12.

⁷⁵ A. A. Мокань, Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области. Автореферат кандидатской диссертации. Тарту, 1966, 4.

A program összeállítását természetesen anyaggyűjtés előzte meg. Hét évig személyesen gyűjtöttük az ukrán nyelvjárások lexikai anyagát, s ezek után az összegyűjtött anyagot tematikai csoportokra osztottuk. Ezenkívül párhuzamosan folyt a gyűjtés az írásos emlékekből, a folklórból, a szépirodalomból, a lexikográfiai munkákból.

Az így összegyűjtött tényleges anyag alapján (kb. 400 000 cédula kitétel) hozzáláttunk a program-kérdőív összeállításához, eközben több nehézséggel kellett megküzdenünk, többek között: 1. az ukrán nyelv értelmező szótárának a hiányával (a nyelvjárási szavak jelentését magunk értelmeztük); 2. az ukrán szókincs monográfia jellegű szókincsenek hiányos vizsgálatával; 3. a valódi jövevényszók (lexikai hungarizmusok) elhatárolásával az alkalmi magyar átvételektől, melyek a kétnyelvű beszélőkre jellemzők; 4. a szomszédos magyar nyelvjárások kutatásának teljes hiányával; 5. a hasonló kérdőívek hiányával; 6. a nyelvjárások gazdag szókincse szemantikai-tematikai osztályozásának hiányával stb. Ezek a nehézségek okozták, hogy a program-kérdőív végleges változata csak hetévi megfeszített munka után készült el.

A program-kérdőív kérdései az anyaggyűjtés megkönnyítése és a természetes, helyes válaszok végett, tematikus csoportokban követik egymást. Huszonkilenc szemantikai-tematikai csoportot különböztetünk meg. I. Az életvitel szókincse; II. Emberi tulajdonságok; III. Összekötő és közlekedési utak; IV. Mezőgazdaság stb. Az életvitel szókincse például a következő alcsoportokra oszlik:

1. A falusi kert — ház a gazdasági épületekkel és a konyhakerttel együtt; 2. A ház és a gazdasági épületek részei; 3. Házi bútorok; 4. Világítás, fűtés, tűz; 5. Öltözködés és anyag; 6. Díszítések; 7. Munkaeszközök, a ruha tisztítása és vasalása; 8. Egyéni higiénia; 9. A lábbeli és részei; 10. Edények; 11. Ételek és italok; 12. Rokonsági kapcsolatok stb.⁷⁶ Ezenkívül mindegyik alcsoport kérdései olyan sorrendben következnek, amely a beszélőt tematikailag kötött beszélgetésre irányítja.

Tekintettel arra, hogy a szovjethatalom évei alatt Ukrajnában (a Kárpátontúlon is) igazi kulturális forradalom ment végbe, a nyelvjárásba gyorsan behatoltak az új ukrán lexika elemei, kihalóban vannak a régi nyelvjárási szókincs szavai, s ezzel együtt a hungarizmusok is, ezért is érdemesnek tartottuk felhívni a beszélő figyelmét arra, hogy élt-e korábban egyik-másik hungarizmus, s ha igen, milyen jelentésben.

A programban szerepel egész sor olyan kérdés, melynek szavaival csak a legöregebb nemzedék él, amelyek az írásos emlékművekben fordulnak elő, de a lakosság nagy többsége már nem ismeri. A különböző kronológiai rendű fogalmakra vonatkozó kérdések beírása a programba lehetővé teszi az ukrán nyelvjárások szókincse fejlődésének nemcsak szinkrón, hanem diakrón szempontú vizsgálatát is.

Mint említettük, a kérdőív nemcsak a lexikális hungarizmusok gyűjtését irányozta elő, hanem az illető reáliák összes hagyományos és idegen eredetű elnevezéseit, azaz a hungarizmusok összes lexikai megfelelőit és dublettjeit is. Igaz, a kérdés-feleletekben első helyre kerülnek a hungarizmu-

⁷⁶ Részletesebben ld. „A hungarizmusok szemantikai-tematikai csoportosítása és az ukrán nyelvbe való átvételeik főbb útjai” című fejezetet, a „Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok” c. könyvünkben, 82—113.

sok és azok általunk már ismert fonetikai variánsai, csak aztán az egyéb (hagyományos vagy más nyelvi eredetű) elnevezései. A lexikai megfelelők és dublettek gyűjtése lehetővé tette több kérdés tisztázását: 1) milyen a hagyományos szavak és a hungarizmusok viszonya; 2) milyen területeken használnak csak hungarizmust, és milyen területeken szerepel a hungarizmus lexikai dublettként; 3) milyen arányú a hungarizmus használata azokon a területeken, ahol az a hagyományos vagy más nyelvi eredetű szóval párhuzamosan él; 4) milyen hatást gyakorolnak a hagyományos lexikai megfelelők a magyar kölcsönszavak morfológiai és hangtani meghonosodására stb.

A kérdőív több kérdése mellett új bekezdéssel újabb kérdés áll, amelynek célja a lexikális hungarizmusok származékainak feltárása és jelentésük tisztázása. A szókinszvizsgálat nyelvföldrajzi módszere követelményének megfelelően a kérdőív kérdéseinek túlnyomó többsége két irányú: a jelentéstől a szó felé és a szótól a jelentés felé kérdez.⁷⁷ Vannak más típusú kérdések is (erről l. a továbbiakban). Például idézünk néhány kérdést a kérdőívből.

137. Н. nev.⁷⁸ a léckerítést: керт ч. р., керта ж. р., керітійш, керет'іш, кирит'іш, роштіл', роштії; роштіїн, пліт, плўт, плут, городіна, л'ац'кі, решітка, оgorожа, забір . . ?

Mi a következő származékok jelentése: роштіїка, роштіти, л'ац'овати . . ?

505. Н. nev. a vasalót — háztartási eszköz, amellyel fehéreneműt, ruhát vasalnak: вошолів, вошолу(в), вошолў(в), вушалу́, ушалў(в), тигл'азів, тигл'азу́(в), тигл'азў(в), тийглазу́(в), тиглойзу́(в), бігл'аз; бігл'аз', пігл'аз, піглаз, пігл'айз, піглиз', ут'уг . . ?

Mi a jelentése a következő származékoknak: вошолований, вошолованка (vasalt ing), вошолован'а, вошолованець, вошоловати, тиглазовати, тиглазувати . . ?

1046. Н. nev. a naplorót: бітонг, бітанг, бітанга, бетанга, бетанга, битанга, гўнцут, гўвгер, гўвгир', гўвгера, гўвгир', лингар, лінгар', гевер'ув . . ?

Mi a jelentése a következő származékoknak: бітангу́л'а, бітангішче, бітангіско, бітанщина, бітанж' івл'а, бітанство, бітангован'а, бітангован'а, бітангувати . . ?

2000. Н. nev. a paradicsomot — a burgonyafélék családjába tartozó, piros vagy sárga ehető bogyótermesű növény (Solanum Lycopersicum): бородічка, парадічка, парадічки, парадійки, помідори (Pl. t.)?

Ismeretesek-e a származékai: парадічанка, парадічник, парадичанік, парадічован'а, парадічковый és mi a jelentésük?

3028. Н. nev. a méhfélék családjához tartozó, vastag, bolyhos potrohú rovar, dongót (Bombus): донгўв, донгів, донгў(в), донгу(в), чміл', шміл', дж'міл' . . ?

A „Kertészet, gyümölcsészet” fejezetben több kérdés vizsgálja a zöldség- és gyümölcsféléket. Pl. a 2765. sz. kérdés így hangzik: Ismeretesek-e a nyelvjárásban a következő almafajták: 1) адамка; 2) адампармін; 3) бálлош (бáлмуж, бáлнуж бáннуж); 4) барáц'ка; 5) батулорон'; 6) бегегін'арі; 7) бір-кормош; 8) гáласка; 9) бóбоноренет; 10) бóвцманки; 11) бугаші, бугалаші; 12) бузаші, бузашкі; 13) буторонтóвы; 14) вáрис'кі; 15) вільмошрент; 16) вільмошчасар; 17) йóнчі, иван'анкі, вандил'кі; 18) йóвнотанкі;

⁷⁷ Ld.: Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. — ВЯ, 1963/1: 39–43.

⁷⁸ Н. nev. = Hogyan nevezik?

Igen változatosak a határozószókat és a viszonyzókat vizsgáló kérdések. Pl.:

3085. Milyen szót használnak a „hiába” jelentésű határozószóként: гі́йба, гл'аба, дáp'мо, за́дар'..?

3123. Használják-e a цакомпák, сакомпák határozószót, és mi a jelentése?

3134. Milyen szóval hessegetik a tyúkot: геш, гиш', гиш, иш..?

3153. Használják-e a бар szót «хоч би», «якби», «хоча б» kötőszói szerepben, vö.: бар бы не пришов с'уды..

3159. Használják-e «все-таки», «хоч», «незважаючи на те, що» kötőszói szerepben a педиг, педик, педік..? szót? stb.

A kérdőívben minden tárgykör, minden szemantikai csoport önálló fejezet, de a jobb áttekinthetőség kedvéért az egész kérdőívben folytonos a számozás.

A növény- és állatvilággal kapcsolatos kérdésekhez a latin megfelelőket is közöljük, valamint herbáriumokat és rajzokat is adunk. Rajzokat mellékelünk több kérdéshez a következő fejezetekben: a mindennapi élet szavai, híradási eszközök, munkaeszközök, termelési szakszókincs, irodai felszerelések stb. — összesen több mint ezret. A gyakorlat azt mutatja, hogy a rajzok, a herbárium, a fénykép jelentősen megkönnyíti és gyorsítja a gyűjtő munkáját, s ami a fő: biztosítja a válaszok pontosságát.

Bár az általunk összeállított kérdőívnek elsősorban a szógyűjtés a rendeltetése, mégis tükröz egész sor hangtani és nyelvtani jelenséget, amelyek rákerülnek a lexikai térképekre.⁷⁹

Az említett kérdőíven kívül egy másik kérdőívet is készítettünk, amelybe felvettük a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban előforduló összes hungarizmusokat. E kérdőív feladata: megvizsgálni e szavak meglétét a szomszédos magyar nyelvjárásokban, tisztázni területi elterjedésüket és jelentésüket. Ennek szükségessége nyilvánvaló volt. A segítségével a környező magyar nyelvjárásokban összegyűjtött anyag nagyon értékes volt a lexikális hungarizmusok közvetlen forrásának megállapítása, az ukrán nyelvjárási talajon érvényes szemantikájuk tisztázása, a magánhangzók szubsztitúciójának magyarázata szempontjából. Eddig, például, az ukrán nyelvjáráskutatók a magyar kölcsönszavakat a magyar irodalmi megfelelőből eredeztették,⁸⁰ ez pedig nem adott módot tisztázni a hungarizmusok igazi hangtani meghonosodását a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban. Hogy a továbbiakban ne kövessünk el ilyen nagy hibát, elhatároztuk, hogy e szemszögből megvizsgáljuk a szomszédos magyar nyelvjárásokat, szem előtt tartva, hogy a lexikális hungarizmusok legtöbbször nem az irodalmi nyelv, hanem a valamely szomszédos magyar nyelvjárás volt a közvetlen forrása. Így pl. a сегелет, пуслик, ошкола, біл'иш, бовт, чіжмы, анд'овка stb. lexikális hungarizmusok nem az

⁷⁹ A kérdőív felépítéséről ld. még cikkünket: «Основні принципи побудови Програми-питальника для збирання мадяризмів в українських говорах Закарпатської області УРСР. — Матеріали XXI наукової конференції УЖДУ, серія філології. К., 1967, 134—138.

⁸⁰ Ld. E. Балецький, Венгерские заимствования в венгерском говоре с. Комлошка в Венгрии, 37—40; Л. Дажэ, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XII—XIII вв., 163; Й. О. Дзєндзелівський, Ізглови угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР, 45—75; В. І. Орос, До питання українсько-угорських мовних взаємозв'язів, 52—54; До питання українсько-угорських мовних контактів 40—43. Насонло hibát korábban mi is elkövettünk.

irodalmi szöveget, *pruszli, iskola, bélés, csizma, bolt, ángy* átvételei, hanem a nyelvjárási *szegelet, puszli, oskola, bilyis, csizma, bóut, ángyóu* alakok a közvetlen forrásai.

Ez a pót-kérdőív tehát jelentős mértékben kiegészíti a kérdőívet. Azonkívül nagyon értékes anyagot szolgáltat az ukrán nyelv lexikális hungarizmusainak több szempontú további alapos vizsgálatához.

A kérdőív mellett az atlasz hitelességének másik fő feltétele az anyaggyűjtés pontos módszerének kidolgozása és a gyűjtött anyag pontos lejegyzése.

3. Az anyag gyűjtésének és lejegyzésének módszerei

A nyelvészeti szakirodalomban több elméleti munka érinti az anyaggyűjtés és a nyelvatlaszkészítés kérdéseit. Meg kell jegyeznünk, hogy a különböző kutatók idevágó nézetei nagyon ellentmondásosak. Különbözőek voltak az egyes atlaszok összeállításához szükséges anyag gyűjtésének a módszerei is. Így pl. J. GILLIÉRON és E. EDMONT, K. JABERG és J. JUD, E. PETROVICI és SZ. POP, M. MALECKIJ és K. NITS ismert nyelvatlaszai nem több különböző korú személytől, hanem egyetlen adatközlőtől gyűjtött anyag alapján készültek. Mi több, J. GILLIÉRON azt vallotta, hogy a nyelvatlaszhoz szükséges anyag gyűjtését nem kell nyelvészszakemberre bízni. Így is járt el, az anyaggyűjtéssel a nyelvíleg szakképzetlen E. EDMONTOT bízta meg. „... az atlasz — mint J. GILLIÉRON megjegyzi — nem lehet nyelvész munkája, de a miénk sem, mert ez megfosztaná az objektivitástól.”⁸¹ Ma ezen csodálkozunk, hiszen minél képzetesebb nyelvészetileg a gyűjtő, annál biztosabb, hogy helyes és értékes anyagot szolgáltat a tudománynak. A nyelvföldrajzi vizsgálatok jelen állása meggyőzően bebizonyította azt is, hogy biztosabb és értékesebb térképezési anyagot nyerhetünk több (3—5) különböző korú és nemű személy kikérdezése útján. Ez cáfolja J. GILLIÉRON egyinformátoros álláspontját. Azonkívül J. GILLIÉRON nyelvészeti iskolájának fő fogyatékossága az volt, hogy a térképezendő anyag gyűjtőjének nem tűzte ki feladatává a nyelvjárárs legfontosabb, jellemző, törvényszerű sajátosságainak gyűjtését, hanem csak olyan válaszok lejegyzését, amelyeket a gyűjtő éppen hallott egy pillanatra valakitől. J. GILLIÉRON megjegyzi: „... térképeink a pillanatnyit tükrözik, azt, ami elhangzott az informátortól válaszul az kap, amikor E. EDMONT megkérdezte, és ez a nyelvi tény lehet helytelen, és nem biztos, hogy ugyanaz a személy ugyanúgy mondta volna tegnap, ahogy holnap mondani fogja. Éppen a pillanatnyinak a térképezése az a tipikus, amelyet nagyon becsülünk és értékelünk...”⁸² Hasonló nézetet vallott K. JABERG és J. JUD: „Egyáltalán nem törekszünk arra, hogy hangtan és szótan terén a törvényszerűt, az általánosat, a megszokottat rögzítsük, hanem mindenképp a pillanatnyi, a különös, az egyszeri nyelvi tényt. Mi a beszédet (Sprechen) rögzítjük, nem a nyelvet (Sprache)...”⁸³ Ily módon, a nyelvjárásra jellemző,

⁸¹ J. GILLIÉRON, *Generalogie des mots qui designent l'abeille d'apres l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.

⁸² Uo., 3—4. old.

⁸³ K. JABERG—J. JUD, *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument. Kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Halle, 1928, 214.

törvényszerű helyett a pillanatnyi gyűjtése egyetlen adatközlő kikérdezésével és a nyelvi tények bármilyen ellenőrzése nélkül — ez volt a nyelvatlasz-összeállítási célú nyelvjárási anyaggyűjtés impresszionista módszerének alapvető fogyatékosága. A. DAUZAT már a 20-as években rámutatott e módszer fogyatékoságára, mondván: az ilyen kérdezés „megfoszt bennünket a szavak szinonimáitól, a variánsaitól és egyéb értékes árnyalataitól, nüanszaitól”.⁸⁴

A román nyelvöldrajzi iskolától eltérően a német iskola jelentős előrelépés volt a nyelvatlaszkészítést célzó nyelvjárási anyaggyűjtés módszereit illetően. A német nyelvöldrajzi iskola az adatgyűjtőnek feladatául tűzte ki a vizsgált nyelvjárások törvényszerű, jellemző nyelvi jelenségeinek lejegyzését. Megkövetelte azt is, hogy a térképezendő anyagot több, különböző korú és nemű egyéntől gyűjtsék. Fontosnak tartotta megvizsgálni, hogyan beszélnek egy bizonyos nyelvterületen, nem elégedett meg egy adatközlő választával. Később ezt a nézetet átvették más külföldi kutatók is (A. SAARESTE, L. SPITZER, A. DAUZAT, a magyar nyelvatlasz összeállítói és mások).⁸⁵

A moszkvai, az ukrán, a belorusz nyelvöldrajzi iskola, a külföldi nyelvöldrajz vívmányait figyelembe véve, kidolgozta a saját pontos nyelvjárási anyaggyűjtési és -lejegyzési rendszerét.⁸⁶

Figyelembe véve a külföldi és a hazai nyelvöldrajznak a nyelvjárási anyaggyűjtés módszereivel kapcsolatos vívmányait, igyekeztünk hasznosítani mindazt, ami pozitív volt, és kidolgozni a saját anyaggyűjtési módszerünket atlaszunk sajátosságából kiindulva.

Ismeretes, hogy a lexikai anyaggyűjtés módszerei némileg különböznek a hangtani és nyelvtani anyag gyűjtésétől. Míg például a hangtani és nyelvtani anyagot beszélt nyelvi szövegrészeket, szókapcsolatokat és egyes szóalakokat lejegyzése útján gyűjtjük, addig a szókincsgyűjtés mindenekelőtt tematikailag kötött beszélgetést igényel az adatközlőkkel, erre pedig az adatgyűjtőnek jól fel kell készülnie, ismernie kell a lakosság szokásait, anyagi és szellemi kultúráját. Azonkívül, a szinonimák felkutatásához az adatgyűjtőnek jól kell ismernie a vizsgált nyelvjárások szókészleti gazdagságát, a szavak jelentését stb. A szókincsgyűjtés tehát jóval nagyobb erőfeszítést követel a gyűjtőtől, több időt vesz igénybe, mint a nyelvjárások hangtani és nyelvtani sajátosságainak gyűjtése.

Az anyagot aktív és passzív módszerrel gyűjtöttük. A kikérdezés főként aktív módszerrel történt (tematikailag kötött beszélgetés, a reáliák leírása, az adatközlő rávezetése,⁸⁷ a tárgyrajz, fénykép, herbárium stb. megmutatása útján). Ha mindezek a kísérletek nem vezettek a kívánt válaszhoz, akkor az egyenes kérdéshez folyamodtunk.⁸⁸

⁸⁴ A. DAUZAT, *La géographie linguistique*. Paris, 1922, 10. old.

⁸⁵ LŐRINCZE LAJOS: *A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere*. Bp., 1955; DEME LÁSZLÓ *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Bp., 1956; S. POP, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*. Louvain, 1950.

⁸⁶ Erről részletesebben ld. *Вопросы теории лингвистической географии*, стр. 182—186; Ф. Т. Жилко, *Нариси з диалектології української мови*, 273—284; *Дыялекталогічны атлас беларускай мовы*. Мінск 1963.

⁸⁷ F. T. ZSILKO megjegyzi: „A nyelvjárási szavak lejegyzésének megvannak a maga sajátosságai. Itt alapvető a rávezető kérdések módszere.” (Ld. Ф. Т. Жилко, *Нариси з диалектології* . . . 282).

⁸⁸ Az «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» összeállítói megjegyzi, hogy a szókincs gyűjtésénél lehet, sőt több esetben szükséges is az egyenes kérdések feltevése . . . (Ld. *Вопросы теории лингвистической географии*, 185.)

A román nyelvföldrajzi iskolától eltérően az anyaggyűjtésnél nem parole-szavakat, nem esetleges, pillanatnyi nyelvi tényeket rögzítettünk, és nem egy adatközlő válaszait, hanem a vizsgált nyelvjárás törvényszerű, jellemző, sajátos nyelvi jelenségeit. Igyekeztünk átfogó elképzelést nyújtani a vizsgált nyelvjárások szókészletéről, jellemezni a szó helyét a szókincs mai rendszerében, s főként azt, hogy az aktív vagy a passzív szókincsbe tartozik-e, csak az érzelmileg színezett beszédben fordul-e elő vagy a semleges nyelvhasználatban is stb., azaz jellemezni a szókészletet mint rendszert.

A más nyelvi eredetű szavak gyűjtésénél nagy figyelmet kell fordítani a lexikai dublettek (párhuzamok) feltárására. Az adatközlők jelentős része egy fogalommal kapcsolatban csak egy szóra szorítkozik: a lexikai dublettet vagy nem ismeri, vagy nem tartja fontosnak a megnevezését. Mivel a hungarizmusok túlnyomó többsége hagyományos ukrán vagy más nyelvi eredetű szavak szinonimája, a feladat az volt, hogy ezeket is összegyűjtsük. Ehhez fontos volt: 1. alaposan megismerni az ukrán nyelvjárások szókészletének gazdagságát; 2. kor, nem és nyelvérték szerint alkalmas adatközlőket választani; 3. pontos kérdéseket adni a szinonimák feltárására. Vitathatatlan, hogy a nyelvjárások gazdag szókincsének alapos ismerete nélkül lehetetlen lett volna a szinonima-családok gyűjtése. Így, pl. 1945-ig a Kárpátontúl a tea neve *muŭ*, *muŭa* volt. A szovjethatalom éveiben ez az ital olyan széles körben elterjedt és meghonosodott, hogy az egyetlen adatközlő, még a legöregebbek sem válaszoltak kérdésünkre a régi nevével, hanem csak az új чай szóval. Csak a régi elnevezés pótlólagos megkérdezésével vált lehetővé lejegyezni a тий, тийа szót is, feltüntetve, hogy elavult. Ha ezt a szót az adatgyűjtő nem ismerte volna, rögzítetlen maradt, elveszett volna.

Nagy szerepe van annak is, mennyire ismeri az adatgyűjtő a szavak jelentését. Pl. egyes nyelvjárásokban a *кілінь* hungarizmus bármilyen, fémből készült ajtózáró szerkezetet jelent, más nyelvjárásokban csak rézkilincset, ha másból készült, *рѣчка* vagy *фѣргіма* a neve. Fáradtságos, nagy munkát kell végeznie az adatgyűjtőnek a szinonimapárok jelentésárnyalatainak megállapítására is. Így pl. a kárpátontúli ukrán nyelvjárások területén él a *бл'аха* és *бáдог* szinonimapár. A vinohradovói kerületben ezek abszolút szinonimák, a huszti kerületben a jelentésük teljesen eltérő: a *бл'аха* közönséges, a termelésben mindenütt alkalmazott pléh, a *бáдог* csak a házfedésre használt bádog. Beszélhetnénk még egész sor más nehézségről, amelyekkel a szókincsgyűjtés során találkozik a kutató. Lehetetlen, például, herbárium vagy rajz nélkül összegyűjteni a virágok (főként a mezei virágok) neveit, mert ugyanannak a virágnak különféle nevei vannak a különböző helységekben és viszont, ugyanaz a név más-más helyen más-más virágot jelöl. Mindez ismételtelen arról tanúskodik, hogy a szókincsgyűjtésre a kutatónak jól fel kell készülnie.

Adatközlőink a vizsgált nyelvjárássterületek őslakosai voltak, akik nem más helyről települtek át és huzamosabb időre nem hagyták el nyelvi környezetüket. Elsősorban a középkorú, az idősebb és a legidősebb nemzedék képviselőitől gyűjtöttük az anyagot, akiknek nyelvében máig is megőrződtek a hungarizmusok. Az anyagot több személytől gyűjtöttük, majd több adatközlővel ellenőriztük. Nem maradt azonban figyelmen kívül a fiatalabb nemzedék sem, így tisztázhattuk, milyen magyar kölcsönszók találhatók még ma is az aktív szókincsükben, s melyek azok, amelyek kivesztek a használatból vagy melyeket kiszorítottak az új szavak. Az egész anyagot személyesen

gyűjtöttem. Segítők, diákok bevonása nem járt kellő eredménnyel. Ez azzal magyarázható, hogy a gyűjtők rosszul ismerték a nyelvjárások szókészleti és szemantikai gazdagságát (különösen a szinonimák gazdagságát), nem tudtak magyarul és nem volt teljes elképzelésük a készülő atlasz feladatáról és céljáról. A gyakorlat megmutatta, hogy nagyon alkalmas tájszavakat gyűjteni munkaszüneti napokon a falu központjában, ahol sok ember gyűlik össze. Itt, a válaszok lejegyzésén túl, egyidejűleg alkalom nyílik azok ellenőrzésére (maguk a beszélők helyreigazítják és kiegészítik egymást). Az így gyűjtött anyag biztos, szinonimákban és szemantikailag gazdag.

Mivel a kérdőívben igen nagy számú (közel 4000) kérdés van, lehetetlen volt minden adatot 2–3 személytől megkérdezni. Ilyenkor figyelembe kell venni az adatközlő tájékozottságát az adott tárgykörben. Pl. a szöves-fonás szakszavait jobb asszonyoktól kérdezni, a mezőgazdasági eszközök neveit a férfiaktól, az asztalosmesterség, az építkezés, a hírközlés szakszavait pedig szakmabeliektől, olyanoktól, akik az adott ágazatban dolgoznak. Nagyon hasznos a szűrőpróba az anyaggyűjtés közben. Ha pl. egy vagy több adatközlőtől választ kaptunk, mondjuk, az első 100 kérdésre, más adatközlőt keresünk a következő kérdések megválaszolásához. Mielőtt azonban folytatnók a munkát, az új adatközlőkkel ellenőrizzük az előzőktől kapott és találmokra kiválasztott válaszok helyességét.

Az anyag gyűjtésének és lejegyzésének szokásos módján kívül gyakran készítettünk hangfelvételeket is, azaz szalagra vettük a beszélt nyelvet. A hangfelvételnek az az előnye, hogy akárhányszor újrahallgatható. Igaz, hangtani és grammatikai sajátságok gyűjtésére sokkal alkalmasabb.

Az elmúlt évek során jelentős tényanyagot gyűjtöttünk össze, s most hozzákezdünk a térképezéshez, azaz a nyelvatlasz összeállításához.

4. A hungarizmusok és lexikai megfelelőik térképezésének alapelvei

Ismeretes, hogy az összegyűjtött anyag különböző módszerekkel térképezhető: transzkribált feliratokkal a megfelelő helységek száma alatt, külön térképészeti ábrákkal, különféle színű és vonalkázású síkidomokkal, izoglossákkal és többféle kombinált módszerrel. Mi a térképezést ábrákkal végezzük, mert ez igen változatos módszer, és nagy lehetőséget nyújt az anyag általánosítására és összefoglalására. Ezzel a módszerrel nemcsak a nyelvi területi oppozíciókat ábrázolhatjuk, hanem feltárhatjuk a lexikális paralelizmusokat, s szemléltethetjük a térképezett szó fonetikai és morfológiai sajátosságait is.

Atlaszunkban háromalakos ábra-rendszert alkalmazunk az etimológiai (genetikai) elv alapján: kört, egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöget és négyzetet. Ezeket a jeleket a következő sorrendben és rendszer szerint használjuk. Először a kört alkalmazzuk és lexikális *h u n g a r i z m u s t* jelölünk vele;⁸⁹ másodszer az egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú három-

⁸⁹ A kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban lexikális hungarizmusnak számít minden olyan szó, amely közvetlenül a magyar nyelvből és annak nyelvjárásaiból került az ukránba, eredeti etimológiájától függetlenül. Például a *геренда* szó szláv eredetű, a *града* származéka, a vizsgált nyelvjárásokban mégis hungarizmusnak tekintendő, mert magyar hangalakban került be az ukrán nyelvjárásokba: a *gerenda* szó átvétele. A *лүмпа* szó

szöveget, ez jelöli a hagyományos szót; legutolsó sorban rajzoljuk fel a négyzetet, amely egyéb idegen nyelvi szót jelöl. Egy-egy tárgynak azonban több elnevezése lehet, a többi között néhány hungarizmus, saját hagyományos és idegen nyelvi szó is. Például a zárt vagy részben zárt folyosó elnevezései: торнац, кіугрôв, гонг, гáноч, шáтра; az ajtókilincs neve: фôргáга, кіліну, рýгôв, кл'émка, кл'áмба, зáмоц; a háromszögű épülethomlokzat neve: чôнка, чонкáш, түзфол, причíлоц, шчит, кібіл', штаблôн, фáйермур stb.

Mindezen elnevezéseket rávezetjük a térképre, a háromalakos jelrendszer betartásával. Ha például több különböző tövű lexikális hungarizmus használatos bizonyos tárgy, jelenség, művelet megnevezésére, akkor csupán a kört és módosulatait használjuk jelölésre, a következő sorrendben: 1. befestett kör; 2. körvonal; 3. körvonal vízszintes áthúzással; 4. körvonal függőleges áthúzással; 5. körvonal vízszintes és függőleges áthúzással.

A különböző tövű hagyományos ukrán vagy általában keleti szláv eredetű szavakat az atlasz térképein egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöggel jelöljük a következő sorrendben: 1. befestett háromszög; 2. körvonalazott háromszög; 3. körvonalazott háromszög vízszintes áthúzással; 4. körvonalazott háromszög függőleges áthúzással; 5. körvonalazott háromszög vízszintes és függőleges áthúzással.

Az egyéb idegen nyelvi, különböző tövű szavakat (latinizmusokat, germanizmusokat, szlovákizmusokat, románizmusokat stb.) négyzet segítségével vezetjük rá a térképre a fent leírt sorrendben: 1. befestett négyzet; 2. körvonalazott négyzet; 3. körvonalazott négyzet vízszintes áthúzással; 4. körvonalazott négyzet függőleges áthúzással; 5. körvonalazott négyzet vízszintes és függőleges áthúzással.

Azokat a hungarizmusokat, amelyek nem közvetlenül a magyar nyelvből kerültek a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, hanem a szlovák vagy román nyelv közvetítésével, körvonalazott négyzet belsejében a kör különféle módzataival jelöljük.

Az atlasz térképeinek jelentős része kombinált, vagyis ugyanazon a térképen a lexikális jelenségeket ábrák, a fonetikai és morfológiai jelenségeket bevonalkázott foltok, vagy pedig vonalak segítségével jelöljük a következő sorrendben: 1. összefüggő vonal; 2. szaggatott vonal; 3. vonalka pont; 4. vonalka két pont; 5. pontozott vonal.

Mivel a lexikális hungarizmusoknak a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban ismert okokból sok fonetikai változatuk van, a térképre csak a legfontosabbak, a nyelvterületre legjellemzőbbek kerülnek (bevonalkázott foltok segítségével), a többiről pedig a kommentárban teszünk említést. Fő figyelmünket arra fordítjuk, hogy a térkép ábrázza a hungarizmusok fonetikai és morfológiai jelenségeit, de nem hagyjuk figyelmen kívül hagyományos szavaink és az idegen eredetű szavak fonetikai és morfológiai tulajdonságait sem.

Ha valamely feltérképezett fogalomnak egy-egy helységben több párhuzamos elnevezése van, akkor ezeknek a szóknak a megfelelő jelei a helység

---

német eredetű: Leiter, de hungarizmusnak tekintjük, mert magyar közvetítéssel, a szó átvételeként került az ukrán nyelvjárásokba, ebből lett törvényszerű hangtani megfeleléssel a *лúймпа*. Ha a magyar kölcsönszóból származékok is fejlődnek ukrán talajon, ezeket már ukrán tájszavaknak tekintjük, nem magyar jövevényszavaknak. Például a *бáдог* jövevényszóból alakult a *бадогáп* 'bádogos' már nem hungarizmus.

száma mellé kerülnek. A ritkábban használt elnevezést kisebb jellel tüntetjük fel a fő jelektől balra.

Ha a térképen minden elnevezés egy tőből származik, de eltérők a fonetikai és morfológiai tulajdonságaik, amelyek idegen eredetűek, akkor ezeket az elnevezéseket nyelvterületi oppozícióként tüntetjük fel a térképen: pl. *цимент* és *цуймент*. A *цимент* szót idegen szónak tekintjük és a térképen négyzettel jelöljük. A *цуймент* alak azonban közvetlenül a magyarból került a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, ezt bizonyítja a szó hangalakja. Ezt a szót tehát már hungarizmusnak tekintjük, és körrel jelöljük a térképen, vagyis ez a szó már territorialis oppozícióban áll a *цимент* szóval.

Ha valamely kutatóponton nem ismerik a szót a jelölt tárgy vagy fogalom hiánya miatt, vagyis hiányzik a kéttagú (bináris) nyelvterületi oppozíció, akkor a tájszó jelének helyére a helység száma alá mínuszt (—) állítunk mint az ellentag hiányának jelét. Ilyen esetben a bináris nyelvterületi oppozíció nullás ellentagú különálló változatával állunk szemben.

A lexikális és szemantikai térképen kívül összevont (szintetikus) térképeket, vagyis a szóhasználat területi térképeit is közöljük a regionális atlaszban. Ezek a térképek lehetővé teszik, hogy tisztázzuk, mennyire terjedtek el bizonyos szavak az ukrán nyelvjárások területén a frontális (marginális) érintkezés következtében, és ez érdekes adatokat szolgáltat a következtetésekhez.

Minden térképen gyámszöveg van, amely a témából és a hozzá hasonlított elnevezésekből áll, amelyek mellé megfelelő térképészeti jeleket tettünk. A jelek után következik a morfológiai, fonetikai és hangsúlybeli sajátosságok feltüntetése.

A térképhez adott kommentárban megmagyarázzuk az anyagot, amely a térkép megértéséhez szükséges. Itt említjük azt az anyagot is, amely a feltérképezett jelenségre vonatkozik, de maga nincs feltérképezve. Minden kommentárhoz odairjuk a térkép számát és idézzük a kérdőívnek azt a kérdését, amelynek segítségével az anyagot gyűjtöttük. Ezután következnek az általános észrevételek a térképezett fogalomról. Ezek mindenekelőtt etnográfiai jellegű adatok. Közöljük a lexikális hungarizmus magyar megfelelőjét és jelentését. Ezenkívül felsoroljuk a szó jelentésében bekövetkezett változásokat, továbbá a fonetikai és morfológiai jellegű változásokat is. Körülírjuk a lexikális párhuzamokat, elterjedésük területét, és kifejtjük használatuk okait. Felsoroljuk a hungarizmusoknak e nyelvjárásokban talált származékait és közöljük jelentésüket.

A térkép kommentárjában szólunk a felhasznált térképészeti és hivatkozási jelekről, a térképezett elnevezések stilisztikai és egyéb sajátosságairól, továbbá közöljük azt az új szót, amelynek terjed a használata a nyelvjárásokban a lexikális hungarizmus helyett. Hivatkozunk más atlaszokra is, amelyek foglalkoznak a térképezett szavunkkal.

Szemléletesség céljából több esetben közöljük azoknak a tárgyaknak a vizsgált nyelvterületen jellegzetes rajzát is, amelyeknek nevét térképeztük.⁹⁰

P. N. LIZANEC

⁹⁰ A hungarizmusok és lexikai megfelelőik térképezésének alapelveiről részletesebben ld.: P. N. LIZANEC, A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképezési elvei: MNyj. 16 (1970): 3–10.

Лингвогеографический аспект в исследовании межъязыковых контактов

Лингвистическая география, как одна из самых молодых отраслей языкознания возникла в результате поисков наиболее точных и универсальных методов изучения языка и прежде всего диалектов. Можно выделить несколько школ или направлений в лингвистическом картографировании: французская, немецкая и швейцарская школа лингвогеографии. Оригинальную систему картографирования и теорию лингвистического атласа выработали также советские языковеды.

Достоверность лингвистического атласа зависит от трех основных условий: 1. От составления доброкачественного вопросника; 2. От методики собирания и записи материала и 3. От выработки четких принципов картографирования, то есть правильного нанесения материала на карты.

Вопросы в составленной нами программе-вопроснике сгруппированы тематически. Выделяем 29 основных семантико-тематических групп и 152 подгруппы. Программа включает в себе около 4000 вопросов на выявление слов и их семантики. К вопросам из фауны и флоры даются латинские соответствия, а также гербарий и рисунки.

Большое значение имеет также выработка четкой методики собирания материала его подробной записи. В лингвистической литературе появилось немало работ теоретического характера, но с противоречивыми суждениями. Метод собирания материала к «Атласу лексических мадьяризмов...» был активным и пассивным. Считаем, что более надежный и нужный материал для картографирования можно получить путем опроса нескольких (3—5) лиц разного возраста и пола. Информаторами было старшее поколение, постоянно проживающее в данной местности.

Собранный нами за специально составленной программой материал наносится на карты атласа с помощью трехфигурной системы, отражающей этимологический (генетический) принцип. Лексические мадьяризмы обозначаются на карте фигурой круга различной модификации: круг заполненный, круг контурный, контурный круг с горизонтальной линией посередине, контурный круг с вертикальной линией посередине, контурный круг с вертикальной и горизонтальной линией посередине; традиционные украинские слова обозначаются на карте атласа равносторонними треугольниками: треугольник заполненный, треугольник контурный, треугольник контурный с горизонтальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной и горизонтальной линией посередине; иностранные слова (латинизмы, германизмы, словакизмы, румынизмы и др.) обозначаются на карте атласа квадратами: квадрат заполненный, квадрат контурный, квадрат контурный с горизонтальной линией посередине, квадрат контурный с вертикальной линией посередине, квадрат контурный с горизонтальной и вертикальной линией посередине.

Значительная часть карт атласа является комбинированной, то есть на одной и той же карте лексические языковые явления изображаются с помощью фигур, а фонетические, морфологические и акцентологические с помощью заштрихованных площадей или линий.

Для семантических карт используется круг с различной штриховкой.

Кроме лексических и семантических карт, в атласе даны также и сводные (синтетические) карты или карты ареалов.

На каждой карте есть легенда, состоящая из темы и противопоставляемых наименований, обозначенных соответствующими картографическими знаками. К карте прилагается комментарий, дающий уточнения, объяснения материала, необходимых для понимания карты. Для большей наглядности даются рисунки картографируемых реалий.

П. Н. Лизанец

